

Anadolu Selçuklu dönemi tipografik geometrik süslemeler

Typographic geometric decorations of the Anadolu Seljuk period

Gönderim Tarihi / Received: 22.02.2024

Mevlüt Anıl FİDAN¹

Kabul Tarihi / Accepted: 14.01.2025

Doi: [10.31795/baunsobed.1441244](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1441244)

ÖZ: İnsanı evrende, ortak yaşam alanındaki canlılardan ayıran düşünme ve konuşma gibi temel özellikler bulunmaktadır. İnsan hayatını dili, dinlemesi, konuşması, okuması ve yazması önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. Yazma, insanın kendisini hemen her konuda ifade etmesinde önemli rol üstlenmiştir. Yazının icadı ile birlikte insanlık tarihinde iletişim daha da gelişmiş ve genişlemiştir. Ma'kılı ve Kûfi yazının dik ve köşeli bir şekilde yapılma kaygısı yazıcıların ciddi bir geometri bilgisine sahip olmalarını gerektirmektedir. Dik ve köşeli olarak yazılan Kûfi yazı, formu gereği geometrik şekillere diğer yazı türlerinden daha fazla yatkındır. Kûfi yazı kendi içerisinde Köşeli Kûfi, Örgülü Kûfi, Dügümlü Kûfi gibi farklı türleriyle de geometrik süslemeye yakın örnekler sunan yazılı uygulamalarla karşımıza çıkmaktadır.

Yazının mimaride kullanılmaya başlaması uzun bir süre gerektirmiştir. Burada sanatçılar kendisini figürsüz sanat ifadesinde başarılı kılmak üzere üstün çalışmalar gerçekleştirmiştir. Kûfi yazı mimaride genellikle çiçekli veya örgülü formlarıyla görülmektedir. Çiçekli Kûfi'de daha çok kıvrım dallar ya da rumi yapraklardan oluşan bitkisel öğeler yer alırken, Örgülü Kûfi'de daha çok geometrik kurgular karşımıza çıkar. Bu çalışma, içerisinde daha çok örgülü kûfi kurgusunda gelişen fakat içerisinde herhangi bir şekilde yazı ya da ifade barındırmayan aynı zamanda yazıdan gelişen geometrik şemaların değerlendirilmesi üzerine olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çini, Taş, Geometrik süsleme, Anadolu Selçuklu, Yazı

ABSTRACT: There are basic features such as thinking and speaking that distinguish human beings from the creatures in the universe and in the common living space. Human life is significantly facilitated by language, listening, speaking, reading and writing. Writing has played an important role in expressing oneself in almost every subject. With the invention of writing, communication has further developed and expanded in the history of mankind. The concern to make Ma'kili and Kûfi writing upright and angular requires the scribes to have a serious knowledge of geometry. Kufic writing, which is written upright and angular, is more prone to geometric shapes than other types of writing due to its form. Kufic writing also appears with different types such as Angular Kufic, Braided Kufic, and Knotted Kufic, which offer examples close to geometric ornamentation.

It took a long time for writing to begin to be used in architecture. Here, artists have made outstanding efforts to make themselves successful in the expression of art without figures. Kufic script is usually seen in architecture in flowered or braided forms. While floral Kufic has more floral elements consisting of curved branches or rumi leaves, Braided Kufic has more geometric constructions. This study will be based on the evaluation of the schemes that develop mostly in braided kufic fiction but do not contain any writing or expression.

Keywords: Tile, Stone, Geometric ornament, Anatolian Seljuk, Writing

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi / Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, mevlut.fidan@ozal.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3923-7622>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

There are basic features such as thinking and speaking that distinguish human beings from the creatures in the universe and in the common living space. Human life is significantly facilitated by language, listening, speaking, reading and writing. Writing has played an important role in expressing oneself in almost every subject. With the invention of writing, communication has further developed and expanded in human history.

Determining the thought with certain signs and writing is called writing. Writing, which is an indispensable element wherever there is a human being, has been shaped according to the culture created by all civilizations and communities and has become both a means of expression and a decorative ornament. Accordingly, there is a similar situation in Turkish and Islamic civilizations. In Turkish and Islamic civilizations, we can see writing on materials such as stone, wood, tile, brick, plaster in architecture, but writing also has a wide visual field outside architecture. Written ornamentation in Turkish and Islamic cultures can be seen in many types of writing such as "Muhakkak, Reyhani, Sulus, Nesih, Tevki, Rikaa".

Methodology

It is thought that Arabic script emerged from the development and transformation of the Ârami script and the Nebâti script. The Nebâti script, written in an angular calligraphy, would later play an important role in the development of the Kûfi script in Arabic script. Ma'kili script, which was frequently used in the early years of Islam, was angular and upright. Therefore, as a result of a search for a script with easier features, Kufic script, which has a softer line than Ma'kili script, began to derive and develop. During the time when Hz. Ali transformed the city of Kufa into a political, military and scientific city, the "writing" culture also developed considerably. Kufic writing took its name from Kufa, meaning written in this city, and spread from there to all Islamic civilizations.

It took a long time for writing to begin to be used in architecture. Here, artists made outstanding efforts to make it successful in the expression of art without figures. Kufic script is usually seen in architecture in flowered or braided forms. While floral Kufic has more floral elements consisting of curved branches or rumi leaves, Braided Kufic has more geometric constructions. This study will be based on the evaluation of schemes that exist mostly in braided kufic fiction but do not contain any writing or expression.

Findings and discussion

The Anatolian Seljuk state, which ruled as an innovative successor of the Great Seljuk state in Anatolia, intensively integrated the ornaments applied in Turkestan into its own culture and art in Anatolia. While we can see the prototypes or similar applications of many ornamentation programs in the lands ruled by the Great Seljuks, we do not see typographic geometric ornaments among them. While we see many examples of the developed and braided types of floral and braided kufic script on the passage parts, dome pulleys, crown doors and window siege arches of the buildings built in Turkestan, we see that the Anatolian Seljuks created a new ornamentation program on top of the existing ornaments. While we see the first example in the early 13th century in the mihrab frame of the Great Mosque built in Konya Akşehir in 1213, we see that the application intensified towards the end of the 13th century and was even popularly used in the Ilkhanid period.

While typographic geometric ornaments can be seen on surfaces with materials such as brick, stone and tile due to their construction forms, there are also examples made only with mosaic tile and stone materials.

Typographic geometric ornaments can be analyzed in three parts. The upper part, which can be characterized as the upper part and which usually ends with bricks made in the shape of the letter "elif", the middle part, where an intricate-intricate cluster ornamentation that looks like arabesque ornamentation is formed, and the lower part which sometimes consists of the lower part of a brick or

the part where the geometric ornamentation resembling a letter repeats continuously. In the upper part, the ornamentation is shaped by the floral element on the tip of the brick or the arrowhead of the brick or a simple form. The middle part is usually shaped by broken lines moving on different axes and interlacing with each other to form a round or square cluster. Sometimes this ornamentation can be enriched with geometric or floral composition elements that can be defined as geometric or floral. In the lower part, there is usually a continuous repetition of a letter that resembles an Arabic letter, a continuous repetition of a floral element, or a termination as the lower end of the bricks. This lower part forms the basis of typographic geometric ornamentation. The more the composition here resembles writing, the more it forms a type of composition that can be defined as floral or braided kufic.

Among the typographic geometric ornaments that have analyzed in this study, there are floral ornaments as well as geometric ornaments. The floral ornaments are usually in the form of rumi, palmette or stylized motifs. While these floral elements are usually located at the ends of the "elif" shaped "tuğ" motifs or in the composition gaps between them, they can also be found in the middle or lower part of the ornamental compositions in some examples.

In typographic geometric ornament compositions, we also encounter many compositional elements. Composition elements are elements that are generally seen outside the main application elements of the ornamental composition outside the geometric ornamentation bases. Sometimes the artists consciously reveal the composition elements, while sometimes these composition elements are filled with different motifs.

Results and recommendations

In the typographic geometric ornamentation compositions of the Anatolian Seljuk period, we generally encounter geometric form composition elements derived from polygons and multi-armed stars, while the Bayat tribe stamp, which is one of the Turkish tribes, appears under the minaret balconies of the minaret of Erzurum Çifte Minareli madrasah, and the Kayı tribe stamp, appears as an element among the geometric ornamentation compositions in Amasya Gök Madrasah.

This ornamental composition, which was not seen before the Anatolian Seljuk period, was probably discovered by the ornamental artists of the Anatolian Seljuk period and was popularly used towards the end of the 13th century. This ornamentation, which was not seen in other principalities after the Anatolian Seljuk state but only in Ilkhanid buildings, suggests that it was developed depending on the masters or team carrying out the ornamentation activities. These ornamental compositions, which are frequently encountered in the direction of Konya, Kayseri, Sivas and Erzurum, suggest that the masters were on this route or that they were also present on commission in the buildings in Amasya and Tokat.

Giriş

İnsanı evrende, ortak yaşam alanındaki canlılardan ayıran düşünme ve konuşma gibi temel özellikler bulunmaktadır. İnsan hayatını dili, dinlemesi, konuşması, okuması ve yazması önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. Yazma, insanın kendisini hemen her konuda ifade etmesinde önemli rol üstlenmiştir. Yazının icadı ile birlikte insanlık tarihinde iletişim daha da gelişmiş ve genişlemiştir.

Düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesi ve yazma işine yazı denir. İnsanın olduğu her yerde vazgeçilmez bir unsur olan yazı, bütün medeniyetlerin ve toplulukların yarattıkları kültüre göre şekillenerek hem ifade aracı olmuş hem de dekoratif bir süsleme unsuruna dönüşmüştür. Buna bağlı olarak da Türk ve İslam medeniyetlerinde de benzeri durum söz konusudur. Türk ve İslam medeniyetlerinde yazıyı mimaride taş, ahşap, çini, tuğla, alçı gibi malzemeler üzerinde görebildiğimiz gibi yazı mimari dışında da geniş bir görsel alana sahiptir. Türk ve İslam kültürlerinde yazılı süsleme “Muhakkak, Reyhani, Sülüs, Nesih, Tevki, Rikaa” gibi birçok yazı türünde karşımıza çıkabilmektedir. Bu çalışmada Anadolu Selçuklu döneminde, Kûfi ve Ma’kılı yazı uygulamalarından türemiş olan fakat aslında içerisinde yazılı bir ifade bulunmayan geometrik süslemeleri değerlendirmeye çalışacağız.

Arap yazısının Ârami yazısı ile Nebâti yazısından gelişip dönüşerek ortaya çıktığı düşünülmektedir. Köşeli bir hatla yazılan Nebâti yazı daha sonra Kûfi yazının Arap yazısı içerisindeki gelişmesinde önemli rol oynayacaktır. İslam’ın ilk yıllarında sıkça kullanılan Ma’kılı yazı, köşeli ve dik oluşu nedeniyle daha kolay özelliklere sahip yazı arayışına gidilmiş, bunun sonucunda da Ma’kılı yazıdan daha yumuşak bir hatta sahip olan Kûfi yazı türemeye ve gelişmeye başlamıştır. Hz. Ali’nin Kûfe şehrini siyasi, askeri ve ilmi bir şehre dönüştürdüğü sıralarda “yazı” kültürü de oldukça gelişmiştir. Kûfi yazı adını bu şehirde yazılan anlamına gelecek şekilde Kûfe’den almış ve buradan bütün İslam medeniyetlerine yayılmıştır (Şimşir, 2001: 312).

Ma’kılı ve Kûfi yazının dik ve köşeli bir şekilde yapılma kaygısı yazıcıların ciddi bir geometri bilgisine sahip olmalarını gerektirmektedir. Dik ve köşeli olarak yazılan Kûfi yazı, formu gereği geometrik şekillere diğer yazı türlerinden daha fazla yatkındır. Kûfi yazı kendi içerisinde Köşeli Kûfi, Örgülü Kûfi, Dügümlü Kûfi gibi farklı türleriyle de geometrik süslemeye yakın örnekler sunan yazılı uygulamalarla karşımıza çıkmaktadır (Bakırer, 1982: 1).

Yazının mimaride kullanılmaya başlaması uzun bir süre gerektirmiştir. Burada sanatçılar kendisini figürsüz sanat ifadesinde başarılı kılmak üzere üstün çalışmalar gerçekleştirmiştir (Gün, 1993: 21). Kûfi yazı mimaride genellikle çiçekli veya örgülü formlarıyla görülmektedir. Çiçekli Kûfi’de daha çok kıvrım dallar ya da rumi yapraklardan oluşan bitkisel öğeler yer alırken, Örgülü Kûfi’de daha çok geometrik kurgular karşımıza çıkar. Bu çalışma, içerisinde daha çok örgülü ve çiçekli kûfi kurgusunda gelişen fakat içerisinde herhangi bir şekilde yazı ya da ifade barındırmayan şemaların değerlendirilmesi üzerine olacaktır. Çalışmamıza “*Anadolu Selçuklu Dönemi Tipografik Geometrik Süslemeler*” şeklinde başlık vermemiz aslında hem kûfi ya da makili yazı formatlarının hiçbirinin uygulanmayıp tamamen yazıya uygun geometrik karakterlerin bir arada kurgulanmasıyla hem de Anadolu Selçuklu hakimiyetinin fiilen bitmediği fakat Moğol ve diğer Anadolu Beyliklerinin de Anadolu Selçuklu Devleti kültür ortamına uygun olarak faaliyet göstermesiyle ilgili olup Anadolu Selçuklularından kalan bu kültürel mirasın ardılı olarak devamı niteliğinde görülmesidir. Bu nedenle başlığı içerisinde Anadolu Selçuklu dönemi olarak belirtmekte fayda olduğu kanısına vardık.

Birçok çizgisel ve eğrisel unsurların bir araya getirilmesiyle oluşturulan sistematik kaynaklı uygulamalar geometrik süslemeyi meydana getirmektedir. Geometrinin başlangıcı daima noktadır. Bu noktadan hareketle ortaya konulan kompozisyon düz, eğri ya da kırık çizgilerle belirlenerek, belirli bir düzen içerisinde tekrarlarla sonsuzluğa ve simetriğe dönüşür böylece geometrik kompozisyon ortaya çıkmış olur (Mülayim, 1990: 51-53; Demiriz, 2004: 8)

Geometrik süslemeler bazen sembolik bir anlama sahip olabilirken, genellikle estetik olguları da meydana getirmekten ibarettir. Geometrik süslemeyi; bir toplumun yaşam şekli, inanış biçimi ve siyasal olayları geliştirebilir ve bu tür olgular geometrik kompozisyonları nesilden nesile aktarabilir.

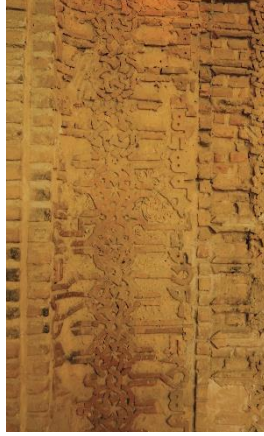
Bir çizgiden yola çıkarak farklı eksenlerde hareket eden ve dairelerle iç içe geçen geometrik süslemeler, bütün boşlukları dolduran, karmaşıklık düzeyi yüksek olan süsleme tarzına “Arabesk” denilmektedir (Mülayim, 1982:67). Anadolu Türk mimarisinde az görülen bu süsleme birçok yerde geometrik süsleme

veya arabesk süslemeler içerisinde tanımlanmış, sahip olduğu tanımlanma değerine ulaşamamıştır. Anadolu Selçuklu dönemi içerisinde tipografik geometrik süslemeler olarak tanımlamaya çalışacağımız bu süsleme grupları da yer yer yayınlarda şekil 1,2,3'deki gibi *arabesk*, *geçmeli geometrik* ya da *örgülü kufi* şeklinde süsleme gibi tanımları içerisinde kaybolmuş, motifler ve kompozisyon unsurları sahip olduğu ifadeleri ortaya konulmamıştır.

Şekil 1: Sultan Sencer türbesi

Şekil 2: Gulpayegan cuma camii

Şekil 3: Urumiye cuma camii

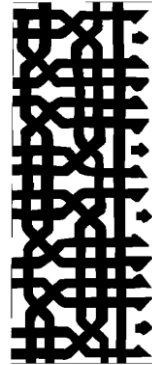
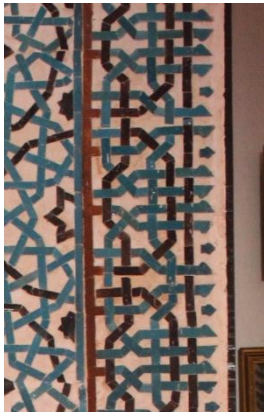
Kaynak: (selcukludurasi.com, 12.01.2024)

Yukarıdaki Selçuklu dönemi yapılarından örnekler dikkate alındığında hem örgülü hem de çiçekli kufi yazı şekliyle birlikte harmanlanan geometrik süslemeler Anadolu'da farklı bir şemada vuku bularak ifade biçimi şeklinde yazıdan ayrılmış fakat süsleme kompozisyonu olarak yazı varmış gibi bir uygulamaya yönelmiştir.

Bulgular

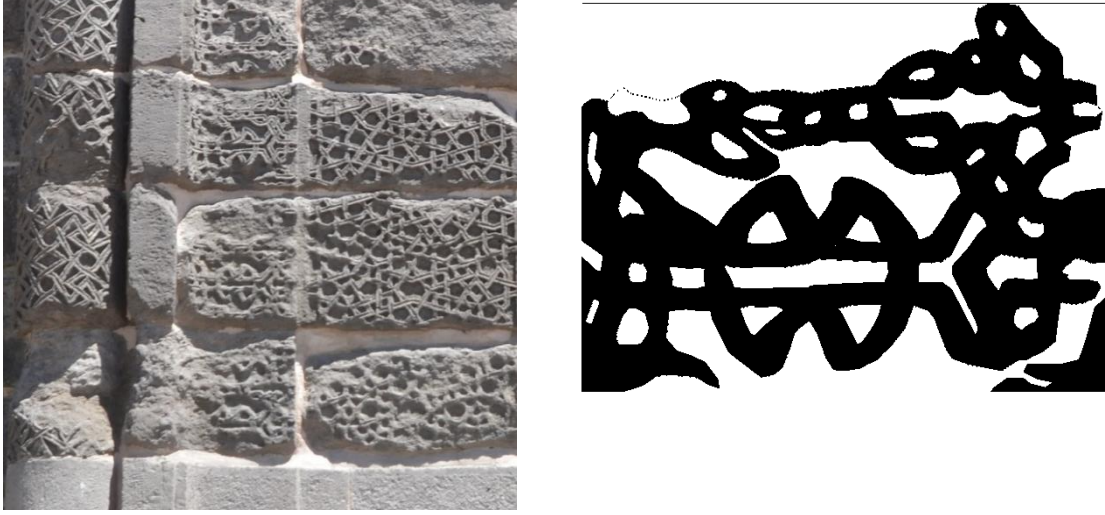
Anadolu coğrafyasında ilk örneğine Akşehir Ulu Camii (1213) mihrabında karşılaştığımız tipografik geometrik süsleme, şekilde 4'deki gibi çini mozaik tekniğinde yapılmıştır. Mihrabın en dış kısmında, ters "U" formundaki çerçeveyi dolgulandıran bu süsleme aslında turkuaz ve mangan moru renkli iki sekizgen çini mozaik yarım formlarının iç içe geçmesiyle oluşmaktadır. İç içe geçmiş olan sekizgenlerin turkuaz renkli olanların uç kısımları "Elif" formunda tuğlarla sonlanırken, sekizgenlerin arasından dışa doğru uzatılan kırık çizgilerin uç kısımları da "Elif" formunda sonlandırılmıştır. Tuğ formunu andıran "Elif" şeklindeki çizgiler alt kısımlarında birbirini sürekli kesecek şekilde yapılmış olan girift-girişik (Dursun, 2016) çizgilerle birleşerek yazı formunda bir süsleme görüntüsü oluşturmaktadır.

Şekil 4: Akşehir ulu camii mihrabı

Kayseri Hunat Medresesi (1238) taç kapısının ters “U” formundaki çerçevelerinden en dış kısmındaki çerçeve yüzeyi zemin oyma olarak ortaya çıkarılmış tipografik geometrik süslemeli dolguya sahiptir. Şekil 5’teki gibi yüzeylerdeki deformasyonun yoğunluğu nedeniyle süsleme tanımlaması zor olsa da bazı kısımlarda görüldüğü üzere birbirine sürekli geçmeler yapan çizgiler girift-girişik bir kompozisyon sunar. Buradaki çok geçmeli olarak yapılan kompozisyonda tuğ şeklinde yapılmış dikey unsurların gövde kısımlarında öbeklenmesi ve hala girift-girişik kompozisyon sürdürmesi izleyicide örgülü kufi algısını oluştursa da aslında herhangi bir yazılı ifade bulunmamaktadır.

Şekil 5: Kayseri Hunat medresesi taç kapısı

Konya’da 13. Yüzyılın ortalarında inşa edilen Bulgur Tekke Mescidi’nin üst pencerelerin üzerinde bulunan pano kısmında şekil 6’daki gibi çini mozaik tekniğinde, geometrik formların girift-girişik olarak kurgulanmasıyla tipografik geometrik bir süsleme karşımıza çıkmaktadır. Burada yatay düzlemde ardışık olarak birbirini tekrar eden bir süsleme kurgusu oluşturulmuştur. Panonun alt kısmında dikey olarak çıkan çizgiler üst kısımda bir “Elif” şeklinde tuğlarla sonlanmaktadır. Panonun alt ve üst kısmı arasında kırık çizgilerin birbirini altlı üstlü kesmesiyle girift-girişik bir öbeklenme oluşmaktadır. Mangan moru renkteki çizgiler süslemenin gövde kısmında palmet stilizasyonu sunarken, süslemenin üst kısmında tuğlar arasında bir taç motifi, bunun da üzerinde lotus motiflerini sunar. Pano yüzeyinde böylesi geometrik ve bitkisel karışımın oluşumu çiçekli ve örgülü kufi yazı karakterinde yapılmış süslemeleri hatırlatmaktadır.

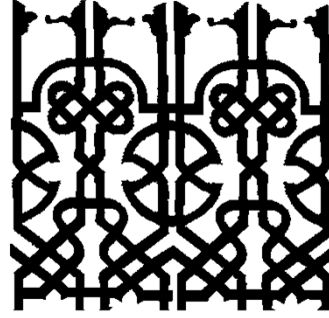
Şekil 6: Bulgur Tekke mescidi üst pencere

Amasya’da 1267 yılında inşa edilen Gök Medrese’nin sekizgen formlu kasnağında yatay düzlemde şekil 7’deki gibi ardışık olarak sıralanan süsleme kurgusu tipografik geometrik süsleme sunar. Burada Turkuaz ve mangan moru renkteki mozaik çinilerden, turkuaz olanlar tuğ ve öbek formları oluştururken,

mangan moru renkler kompozisyona girift-girişik bir gelişim katan çizgiler halindedir. Turkuaz renkli çizgiler üst kısımda, uç kısımları rumi motifleriyle sonlanan tuğ formunda yapılırken, orta kısımda yılankavi bir örgülenme, hemen altında dadaire formunda öbeklenme yaparak alt kısımda sonlanmaktadır. Alt kısımda mangan moru renkteki çizgilerle kesişerek alışılmış çiçekli ya da örgülü kufi kompozisyonu yaratılmıştır.

Şekil 7: Amasya Gök medrese türbesi

Sivas'ta 1271 yılında inşa edilmiş olan Sivas Çifte Minareli Medrese'nin mevcut cephe duvarında yer alan pencerelerin kenar çerçevelerinde şekil 8'deki gibi tipografik geometrik süsleme uygulamaları görülür. Taş malzeme üzerine zemin oyma olarak oluşturulan süslemelerde kırık çizgilerin tuğlar ve öbekler yaparak girift-girişik kompozisyonlar sunmasıyla çerçeve yüzeyi dolgulanmıştır. Alt kısımda dikey olan tuğlar, orta kısımda daire formunda öbeklenme yaparken üst kısımda rumi yapraklı olarak "elif" formunda sonlanmaktadır.

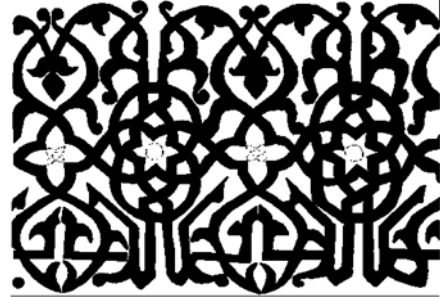
Şekil 8: Sivas Çifte Minareli medrese penceresi

Konya'da 1274 yılında inşa edilmiş olan Sadreddin Konevi Mescidinin çini mozaik mihrabında şekil 9'daki gibi tipografik geometrik süslemeler yer almaktadır. Mihrabın mukarnaslı kavsarası üzerindeki

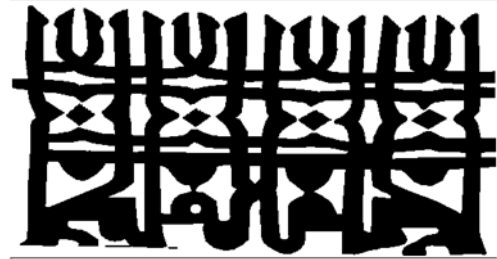
yatay düzlemde yer alan pano, turkuaz ve mangan moru renkli çini mozaiklerle yapılan tipografik geometrik süslemeye sahiptir. Süsleme turkuaz renk üzerine mangan moru olarak yerleştirilen mozaik çinilerin tuğlar ve yuvarlak öbeklerin yanısıra tuğlardan açılan rumi yapraklarında kullanılmasıyla bitkisel ve geometrik formlarla girift-girişik bir kurguda yapılmıştır.

Şekil 9: Sadreddin Konevi mescidi mihrabı

1277 yılında Konya’da Sahip Ata Cami ve Hanikahı olarak inşa edilen külliye’nin hanikah birimin kubbe kasnağında şekil 10’daki çini mozaik tekniğinde yapılan tipografik geometrik süslemeler yer almaktadır. Kasnak yüzeyi turkuaz ve mangan moru rengindeki mozaik çinilerle yapılmıştır. Süslemenin alt kısmında yazı karakteri şeklinde yapılmış “mim-م” ve “ha-ه” harflerini anımsatan ardışık motifler yer alırken, üst kısmında “elîf” motifi formunda tuğlara yer verilmiştir. Alt ve üst kısım arasında dört kollu yıldız şeklindeki motiflerden oluşan kompozisyon unsurları meydana gelmiştir.

Şekil 10: Konya Sahip Ata hanikahı

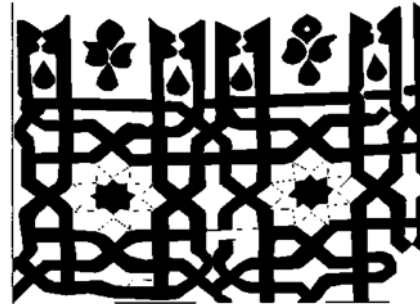
1277 yılında Tokat’ta inşa edilen Tokat Gök Medrese’nin avlu kısmında, şekil 11’deki gibi beden duvarları yüzeyinde turkuaz ve mangan moru renginde mozaik çinilerle yapılmış tipografik geometrik süslemeler görülmektedir. Süslemenin iki kenarında tuğlar yer alırken bunların arasında yuvarlak formu ve dört yöne gelişim gösteren girift-girişik öbekler bulunmaktadır.

Şekil 11: Tokat Gök Medrese avlu beden duvarları

1278 yılında Afyon Çay’da inşa edilen Taş Medrese’nin kubbe kasnağında şekil 12’deki gibi çini mozaik malzeme ile yapılmış tipografik geometrik süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Süslemenin alt kısmında birbirini keserek altlı üstlü geçişler yapıp girift-girişik bir örgü oluşturan kırık çizgiler yer alırken, üst kısımda birbirine bakışık olarak uzatılmış “elif” formlu tuğ motifleri yer almaktadır. Kompozisyonun alt kısmındaki geometrik örgülerin merkezinde kompozisyon unsuru olarak sekiz kollu yıldız ve bu yıldızın içinde de ayrı bir sekiz kollu yıldız yer verilirken, tuğ motifleri arasında üç yaprak ve taç yapraklı stilize bir çiçek motifi de yer almaktadır. Tuğ motifleri kompozisyona yazılı bir süsleme etkisi bırakırken burada kompozisyonun geneli örgülü ve çiçekli kufi yazı şeklinde görülebilmektedir.

Şekil 12: Afyon Çay Taş medrese kubbe kasnağı

13. yüzyılın sonunda inşa edilen Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin hem türbesinin dışında, kubbe kasnak kısmında hem de minarelerinin gövdesinde şekil 13, 14’deki gibi tipografik geometrik süslemelere yer verilmiştir. Süsleme türbede taş malzeme üzerine, minarelerde ise çini mozaik tekniğinde yapılmıştır.

Türbenin kubbe kasnağı boyunca yer alan süsleme kuşağında alt kısımlarda bitkisel olarak nitelendirilebilecek özellikle kıvrım dallarla yapılan girift-girişik uygulama bulunurken, üst kısmında rumi yapraklarla sonlanan “elif” formunda tuğlara yer verilmiştir.

Şekil 13: Erzurum Çifte Minareli medrese kubbe kasnağı

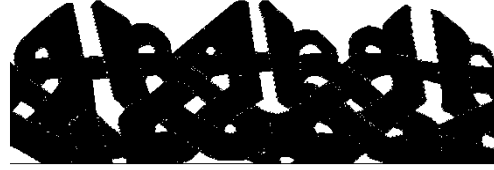
Yapının önce cephesinde yer alan minarelerin mukarnaslı şerefelerinin alt kısmında, turkuaz ve mangan moru renkteki çinilerle yapılmış süsleme kuşağında hem yazılı hem de tipografik geometrik süsleme kompozisyonu yer almaktadır. Süsleme kuşağının alt kısmında Arapça harflerle ardışık olarak “Allah” yazarken, orta kısımda geometrik örgülenmelerle bir öbeklenme oluşmuş, uç kısımdaysa rumi yapraklara sonlanan tuğlara yer verilmiştir. Burada Arapça harflerle yazılı olan “Allah” lafzındaki “Elif” harfinin uzayıp orta kısımda bir geometrik öbekte girift-girişik bir formda bulunup, üst kısımda tuğ olarak sonlanması dikkat çekmektedir. Gerçek örgülü kufi yazılarda genellikle bütün harfler bir örgü oluştururken burada sadece “elif” harfi kullanılmış ve geometrik süsleme yazının önüne geçmiştir.

Şekil 14: Erzurum Çifte Minareli medrese minare

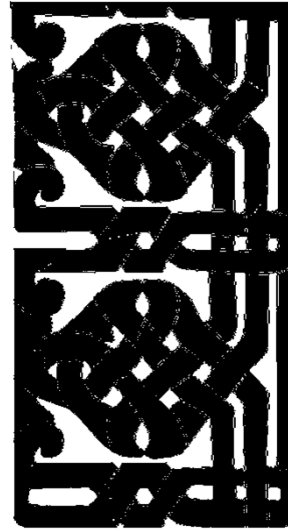
1310 yılında İlhanlı hakimiyeti döneminde Erzurum’da yapılmış olan Yakutiye Medresesinde, Türbenin kubbe kasnağında şekil 15’deki gibi tipografik geometrik süsleme kuşağı yer almaktadır. Taş yüzeyde zemin oyma olarak ortaya çıkarılan süslemede alt kısımda birbirine geçmeler yapan kırık çizgilerin girift-girişik bir kompozisyonda örgülenmesi görülürken, üst kısımda “elif” formunda tuğ motifleri yer alır.

Şekil 15: Erzurum Yakutiye medresesi türbe kasnağı

1333 yılında Kayseri’de İlhanlı hakimiyetinin olduğu dönemde inşa edilen Bünyan Ulu Cami’nin taç kapı çerçevesinde şekil 16’daki gibi, taş yüzeyde zemin oyma olarak ortaya konulan tipografik geometrik süsleme yer almaktadır. Süslemede, bir kenarda uçları rumi yapraklı olarak sonlanan tuğlar yer alırken, orta kısımda kırık çizgilerin birbirine geçmeler yapmasıyla girift-girişik bir kompozisyonda öbeklenme oluşmaktadır. Süsleme hem tipografik geometrik formda hem de çiçekli kufiyi anımsatacak şekilde yapılmıştır.

Şekil 16: Kayseri Bünyan ulu cami taç kapı çerçevesi

Değerlendirme

Büyük Selçuklu devletinin Anadolu’da yenilikçi bir ardılı olarak hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti, Türkistan topraklarında uygulanan süslemeleri yoğun bir şekilde Anadolu’da kendi kültürü ve sanatına entegre etmiştir. Birçok süsleme programlarının prototiplerini ya da benzer uygulamalarını Büyük Selçuklunun hüküm sürdüğü topraklarda görebilirken, bunlar arasında yazı karakteri şeklinde yapılan ve tipografik geometrik süslemeler olarak tanımladığımız bu süsleme gruplarını göremiyor oluşumuz bizleri böyle bir çalışmayı bilim alanına sunma fırsatı yaratmıştır. Türkistan topraklarında inşa edilen Karagan Kümbeti, Mümine Hatun Kümbeti, Sencer Türbesi, Kübeti Kabus, Kübeti Müdevver, Dehistan Cuma Cami, Gulpayegan Cuma Cami, İsfahan Mescidi Cuması, Urumiye Cuma Cami gibi yapıların geçit kısımları, kubbe kasnakları, taç kapı ve pencere kuşatma kemerlerinde kufi yazının çiçekli ve örgülü tiplerinin gelişmiş ve birçok farklı örneğini görürken, bu yapılarda tipografik geometrik süslemelerin görülmemesi Anadolu Selçuklularının mevcut süslemelerin üzerine yeni bir süsleme programı oluşturduğunu ve yapı süsleme repertuarının oldukça geniş olduğunu görmekteyiz. İlk örneğini 13. Yüzyılın henüz başlarında 1213 yılında Konya Akşehir’de inşa edilmiş olan Ulu

Cami'nin mihrap çerçevesinde görürken 13. Yüzyılın sonuna doğru uygulamanın yoğunlaştığını, hatta İlhanlı döneminde de Anadolu Selçuklu dönemi kültür ve sanat ortamına uygun olacak şekilde sevilerek kullanıldığını, ayrıca Anadolu Selçuklu döneminden kalma taşçı ustaları ya da taşçı ekollerinin devam ettiğini görmekteyiz.

Tipografik geometrik süslemeler yapılış formları gereği tuğla, taş ve çini gibi malzemelerle yüzeylerde karşımıza çıkabilirken, sadece mozaik çini ve taş malzemeyle yapılmış örneklerimiz de mevcuttur. Tipografik geometrik süslemelerin çini malzeme ile yapılmış olanları Akşehir Ulu Cami, Konya Bulgur Tekke Mescidi, Amasya Gök Medrese, Konya Sadreddin Konevi Cami, Konya Sahip Ata Hanıkahı, Tokat Gök Medrese, Afyon Çay Taş Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese'de karşımıza çıkarken, Taş malzeme ile yapılmış olanlar Kayseri Hunat Hatun Medresesi, Sivas Çifte Minareli Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Erzurum Yakutiye Medresesi ve Bünyan Ulu Cami'de görülür. Çini ile yapılan uygulamalarda genellikle turkuaz ve mangan moru renklerle çini mozaik tekniği kullanılmış, taş malzemeyle yapılan uygulamalarda zemin oyma olarak yapılan tipografik geometrik formlar karşımıza çıkar.

Tipografik geometrik süslemeler üç kısımda incelenebilmektedir. Üst kısım olarak nitelendirilebilen ve genellikle "elif" harfi şeklinde yapılan tuğlarla sonlanan kısım, arabesk süsleme gibi görünen girift-girişik bir öbek süslemenin olduğu orta kısım, alt kısım olarak nitelendirilebilen bazen bir tuğun alt kısmı ya da harfe benzetilen geometrik süslemenin sürekli tekrar ettiği kısımdan oluşmaktadır. Üst kısımda süsleme tuğun ucunda bulunan bitkisel öge ya da tuğun ok ucu veya sade bir forma sahip olmasıyla şekillenmektedir. Orta kısım genellikle farklı eksenlerde hareket eden kırık çizgilerin birbirine geçmeleriyle yuvarlak ya da kare şeklinde bir öbek oluşturmasıyla şekillenmektedir. Bazen öbek oluşturan bu süsleme kurgusunda geometrik ya da bitkisel olarak tanımlanabilecek kompozisyon unsurları da oluşarak süsleme kurgusunu zenginleştirebilmektedir. Alt kısımda genellikle Arapça bir harfe benzetilmiş harfin sürekli tekrarı, bitkisel bir ögenin sürekli tekrarı ya da tuğların alt uç kısmı olarak sonlanma görülür. Tipografik geometrik süslemenin temelini bu alt kısım oluşturmaktadır. Buradaki kompozisyon yazıya ne kadar benzetilirse çiçekli ya da örgülü kufi olarak tanımlanabilecek bir kompozisyon türü oluşmaktadır. Bu kompozisyonlarda yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere herhangi bir yazı tipinden değil aslında geometrik kurguların tipografik olarak sunulmasından meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Ele aldığımız bulguların kökeni Türkistan bölgesinde özellikle yukarıda da belirtmiş olduğumuz Büyük Selçuklu devrinde inşa edilen cami ve türbelerde uygulanan kompozisyonlara dayandığı aşikardır. Yukarıda bahsettiğimiz Türkistan örneklerinde üst kısımları tuğu, orta kısımları örgülü, alt kısımları ise genellikle kufi karakterli yazıların yer aldığı kompozisyonlar karşımıza çıkarken, değerlendirmeye aldığımız Anadolu bulgularında üst kısımların tuğla yapıldığı, orta kısımların örgülü geometrik kurgunun olduğu, alt kısımlardaysa yazı karakterli yani tipografik bir uygulamaya yer verildiği görülmektedir. İşte tam burada Anadolu Selçuklu dönemi sanatını Türkistan ve Büyük Selçuklusunun yenilikçi bir ardılı olarak devam ettiğini vurgulamaktayız.

Bulgularımıza daha detaylı baktığımızda geometrik kompozisyonunda Tuğlar (Elifler) Bitkisel ve Tuğ şeklinde bittiği görülmektedir. Bunlardan bitkisel olanları Amasya Gök Medrese, Bulgur Tekke Mescidi, Erzurum Çifte Minareli Medrese Minareleri ve Türbesi kasnağı, Kayseri Hunat Hatun Medresesi taş kapısında, Sadrettin Konevinde ve Sivas Çifte Minareli Medrese taş kapısında görmekteyiz. Bunlardan tuğlu olanlar ise Afyon Çay Taş Medrese kubbe kasnağı, Akşehir Ulu Cami mihrabı, Bünyan Ulu cami taş kapısı, Sahip Ata Cami ve Yakutiye Medreselerinde görmekteyiz. Bulgularımızdaki kompozisyonların gövde yani orta kısımlarına baktığımızda çokgen, yıldız ve geometrik örgü kompozisyonlarından geliştiklerini görmekteyiz. Çokgen gövdeli kompozisyonu sadece Akşehir Ulu cami mihrabında görürken, Yıldız kompozisyonu Afyon Çay Taş Medrese, Bulgur Tekke Mescidi ve Sahip Ata Hanıkahında görüyoruz. Örgü kompozisyonuna sahip olanlarsa Amasya Gök Medrese, Bünyan Ulu cami, Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Türbesi, Kayseir Hunat Hatun Medresesi, Sadrettin Konevi Mescidi, Sivas Çifte Minareli Medrese, Tokat Gök Medrese ve Yakutiye Medresede geometrik formlar açısından benzerlik ve farklılıklarını görmekteyiz.

İncelediğimiz tipografik geometrik süslemeler içerisinde geometrik süslemenin yanısıra karşımıza bitkisel süslemeler de çıkmaktadır. Bitkisel süslemeler genellikle rumi, palmet veya stilize edilmiş motifleri şeklindedir. Bu bitkisel öğeler genellikle “elif” şeklinde yapılmış “tuğ” motiflerinin ucunda veya arasındaki kompozisyon boşluklarında yer alırken bazı örneklerde süsleme kompozisyonlarının orta veya alt kısmında da bulunabilmektedir.

Tuğ olarak nitelendirdiğimiz “elif” harfini anımsatan süsleme öğeleri geleneksel Türk töresinde saltanat ve hükümdarlık alametlerinden birisi olan dik ve uzun olarak kullanılan tuğlardan türemiş olacaktır. Aynı zamanda tuğlar kadim Türk geleneklerinde dünya ağacını da sembolize etmektedir (Hoppal, 2014: 250). Tuğ şeklinde uzatılan süsleme şeritleri hat sanatlarında kullanılan “elif” harfi ve Sultan tuğlarında ve örgülü kufi yazımında sıkça kullanılan “elif - ı ve lam - ı” harflerinin yapılışında kullanılan tuğ ve harflerle (Tekiner, 2022: 76) oldukça benzer bir haldedir. Çalışmamızda tuğ olarak nitelendirdiğimiz bu süsleme formları tipografik geometrik süslemelerinin başlıca öğelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuğ motifleri kompozisyonların üst kısmında bir “elif” formu şeklinde tamamlanırken, alt ve orta kısımda daha çok geometrik örgü içerisinde süsleme akışına yedirilmiş olarak karşımıza çıkar ve diğer süsleme öğeleriyle girift-girişik bir kompozisyona bürünür. Tuğ motifi kompozisyonların orta kısmında genellikle kırık çizgiler halinde çok kollu yıldız ya da Gördes (Yetkin, 1974: 2-3) düğümleri şeklinde düğümlenebilmektedir.

İncelediğimiz tipografik geometrik süsleme kompozisyonları içerisinde sıkça rumi ve palmet formu bitkisel öğelerde karşımıza çıkmaktadır.

Rumi motifi Türk ve Türk-İslam süsleme sanatlarının temel süsleme öğelerinden birisidir. Rumi motifi basit düzlemde “S” formu ve bunu bir kısmından kuşatan “yay -)” formunun birleşiminden oluşurken, birçok süsleme alanında farklı stilizasyonlarla da karşımıza çıkmaktadır. Rumi motifi tipografik geometrik süsleme kompozisyonları içerisinde genellikle tuğ motiflerinin baş kısımlarında bazen dışa doğru açılan basit formlarda bazense uç kısımları volütlü olarak yapılan formlarla yer alır. Basit temel formu Rumi yapraklı süslemeler öğeleri; Bulgur Tekke Mescidi, Sivas Çifte Minareli medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Erzurum Yakutiye Medresesinde görülürken, Basit temel formun dışında stilize edilmiş ve uç kısımları volütlü olarak yapılan rumi yapraklı süsleme öğeleri; Amasya Gök Medrese, Sadreddin Konevi Mescidi, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Kayseri Bünyan Ulu Camide karşımıza çıkar.

Palmet motifi kaynağı tam olarak bilinmemekle birlikte tarih içerisinde hem Akdeniz medeniyetleri hem de Türk ve İslam sanatlarında sıkça kullanılan bir öğe olarak karşımıza çıkar (Mülayim, 1976:145). Palmetler oluşum itibariyle iki kenarda çanak yaprakları ve bu çanak yapraklarının üzerine yerleşen taç yaprağından meydana gelmektedir. Bazen basit temel formlardan oluşan palmet motifleri bazen stilize olarak karşımıza çıkar. İncelediğimiz tipografik geometrik süsleme kompozisyonları içerisinde palmet motifleri bazen tuğ motiflerine eklenti olarak yapılmış bazen de tuğ motiflerinin aralarındaki boşlukları dolgulandırmıştır. Sadrettin Konevi Mescidinin mihrabında basit temel formda yapılmış palmet formu yer alırken, Bulgur Tekke Mescidinde yapraklarının uç kısımları stilize edilerek tasvir edilen bir palmet motifi yer almaktadır. Ayrıca Afyon Taş Medrese kubbe kasnağında yer alan tipografik geometrik süsleme kompozisyonun tuğların aralarında oluşan boşluklara palmetten stilize edilmiş olabilecek fakat palmetin oluşum formlarının dışında kalan üç yapraklı çiçeklere yer verilmiştir.

Tipografik geometrik süsleme kompozisyonlarında karşımıza çokça kompozisyon unsurları da çıkmaktadır. Kompozisyon unsurları genel anlamda ortaya çıkarılan süsleme kompozisyonun ana uygulama öğelerinin dışında geometrik süsleme kaidelerinin dışında görülen unsurlardır. Bazen sanatçılar kompozisyon unsurlarını bilinçli olarak ortaya koyarken bazen de bu kompozisyon unsurları farklı motiflerle dolgulandırılmış olarak karşımıza çıkar.

Anadolu Selçuklu dönemi tipografik geometrik süsleme kompozisyonlarında karşımıza genellikle çokgen ve çok kollu yıldızlardan türeyen geometrik formu kompozisyon unsurları çıkarken, Erzurum Çifte Minareli medresenin minare şerefesi altlarında Türk boylarından olan Bayat damgası, Amasya Gök Medresesinde ise Kayı boyu damgası geometrik süsleme kompozisyonlarının arasında unsur olarak

karşımıza çıktığı da görülmektedir². Tipografik geometrik süsleme kompozisyonları içerisinde yine altıgen formlu unsurları Akşehir Ulu cami ve Afyon Taş Medresede, Baklava dilimi formundaki unsurları Amasya Gök Medresede, Dört Kollu Yıldızı Konya Sahip Ata Hanıkahında, Altıköllü Yıldızları Bulgur Tekke Mescidi ve Sadreddin Konevi Mescidinde, Sekiz Köllü Yıldızı Afyon Taş Medresedeki örneklerde görmekteyiz.

İncelediğimiz örnekler içerisinde çininin sadece mozaik tekniğinde yapılanları görülse de sır altı tekniğinde yapılan ve duvar kaplama levha örneği olan tipografik geometrik süslemelerde bulunmaktadır. Bunun bir örneğini şekil 17'deki gibi Keykubadiye Sarayı kazısında ortaya çıkarılan bir kazı buluntusunda görmekteyiz (Dursun, 2021: 644-645). Sır altı tekniğinde yapılan levhada yer alan kompozisyonda, uç kısımlarda “elif” harfi şeklinde tuğların olduğu, bu tuğların arasında girift-girişik olarak örgülenen öbekleşmiş daire formlarının yer aldığı görülmektedir. Keykubadiye Sarayı'nda ortaya çıkan bu süsleme Amasya Gök Medrese kubbe kasnağında yer alan süsleme ile de birebir benzerlik göstermektedir.

Şekil 17: Keykubadiye sarayı kazısı buluntusu

Kaynak: (Dursun, 2021: 645)

Sonuç ve öneriler

Tipografik geometrik süsleme isimli bu çalışmada Anadolu'da Türk-İslam dönemleri içerisindeki geometrik süsleme kompozisyonlarının biraz daha farklı bakış açısıyla tanımlanabilmesine katkı sunmaya çalıştık. Anadolu Selçuklu döneminden önce görülmeyen bu süsleme kompozisyonu muhtemelen Anadolu Selçuklu dönemi süsleme sanatçıları tarafından keşfedildi ve 13. Yüzyılın sonlarına doğru da sevilerek kullanıldı. Tipografik geometrik süsleme sadece Anadolu Selçuklu dönemi ile sınırlı kalmayarak Anadolu Selçuklu devrinden sonra İlhanlı hakimiyetinin bulunduğu bölgelerdeki yapılarda da karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu devletinden sonra diğer beyliklerde görülmeyp sadece İlhanlı yapılarında görülen bu süsleme, süsleme faaliyetlerini yürüten ustalara ya da ekibe bağlı olarak geliştiğini aklımıza getirmektedir. Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum istikametinde sıkça karşımıza çıkan bu süsleme kompozisyonları ustaların bu yol güzergahında olduğu ya da Amasya ve Tokat şehirlerindeki yapılarda da sipariş üzeri bulunduklarını düşündürmektedir.

Başlıkta da ismini verdiğimi üzere bu tipografik geometrik süslemeler genellikle bir kuşak ya da çerçeve kompozisyonları olarak karşımıza çıkar. Bu kompozisyonlarda üst, orta (gövde), alt kısımlardan oluşan kompozisyonda tipolojiyi üst kısımdan oluşturamamaktayız çünkü sadece bitkisel ve tuğ şeklinde sonlanan iki tipten oluşmaktadır. Tipolojiyi alt kısımdan da oluşturamayız çünkü yazı uygulaması yerine

² Bayat ve Kayı Boyu Damgaları için bkz. (Duran, Remzi & Aslan, Yunus, 2019: 118-120)

yazıya benzer münferit ya da sadece belli harflerin ardışık olarak uygulanmasıyla meydana gelmektedir. Bura da tipolojiyi orta (gövde) kısımlarından yola çıkarak oluşturmak önerimizdir. Çünkü burada çokgen, yıldız ve geometrik örgü formlarından kompozisyon oluştuğu görülmektedir. Böylelikle tipografik geometrik süslemelerin çözümü bu tipolojik tanımlamalarla sonuca ulaşabilecektir.

Bu çalışmayla geometrik süslemeler içerisinde belli bir alanı dolgulandıran arabesk süslemeler ya da girift-girişik kompozisyonlar içerisinde basit tanımlamalarla yer alan tipografik geometrik süslemeler, geometrik süslemelerin bir alt başlığı altına almaya ve süslemede sahip olduğu tanımı bu çalışmayla ortaya koymaya çalıştık.

Kaynakça

- Bakırer, Ö. (1982). Kûfi yazıda geometrik yorumlar. *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, 1, 1-20.
- Demiriz, Y. (2004). *İslam sanatında geometrik süsleme – Bir envanter denemesi*. İstanbul.
- Duran, R. ve Aslan, Y. (2019). Selçuklu dönemi Konya yapılarında motifleşen Türk damgaları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 10, 107-126.
- Dursun, Ş. (2016). *Anadolu Selçuklu kervansaraylarında süsleme*. [Doktora Tezi], Selçuk Üniversitesi.
- Dursun, Ş. (2021). Keykubadiye sarayı geometrik süslemeli sır altı çinileri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(37), 639-675.
- Gün, R. (1993). *Amasya çevresindeki mimari eserlerde yazı kullanımı*. [Yüksek Lisans Tezi], Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Hoppal, M. (2014). *Avrasya'da şamanlar* (B. Bayram ve Ş. Ç. Çapraz, Çev). İstanbul: YKY Yayınları.
- Mülayim, S. (1976). Palmet motiflerinin tipolojisi, *Anadolu*, 20, 141-153.
- Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk mimarisinde geometrik süslemeler – Selçuklu çağı*. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mülayim, S. (1990). Selçuklu geometrik süslemeleri. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(9), 47-53.
- Tekiner, F. (2022). 15. ve 20. yüzyıllar arasında yapılmış tuğra tezhiplerinin renk, motif ve tasarım açısından incelenmesi. [Yüksek Lisans Tezi], Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Şimşir, Z. (2001). Konya'daki Selçuklu çini dekorasyonunda kûfi ve ma'kılı yazı. *1. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: Bildiriler II* (311-331). Selçuklu Araştırmaları Merkezi.
- Yetkin, Ş. (1974). *Türk halı Sanatı*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Selçuklu mirası*. (t.y.). 12 Ocak 2024 tarihinde <https://www.selcuklumirasi.com/> adresinden erişildi.

Etik kurul onayı

Gözlem ve nitel yaklaşımlarla yapılan bir çalışma olmasından dolayı, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Araştırma herhangi bir kurum, kişi veya kuruluş ile herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.